УДК 801.81:398

Сайпидинова Н.
К.Тыныстанов ат. ЫМУ

«МАНАС» ЖАНА «СЕМЕТЕЙ» ЭПОСТОРУНДАГЫ ГУМАНДУУЛУК МАСЕЛЕСИ

Макала «Манас» жана «Семетей» эпосторундагы адамкерчилик, кечиримдщщлщк жана айкёлдщк маселелери тууралуу жазылды.

«Манас» эпосу - кыргыз элинин кёёнёрбёс мурасы, тщгёнбёс байлыгы. Дщйнё элинин эпосторунун ичинде ёзщнщн океандай зор кёлёмщ менен гана айырмаланбастан, нечендеген кылымдардан бери оозеки сакталып, айтуучулук ёнёр аркылуу манасчылар муундан муунга ёткёрщп, бщгщнкщдёй кёркём деъгээлге жеткиришти.

«Манас» эпосу тууралуу изилдешкен бардык окумуштуулар анын тщгёнбёс кенч экендигин белгилешет. Кыргыз элиндеги ушундай касиеттщщ чыгарманын болгонун да, андагы жашоо турмушубузга эъ керектщщ маселелердин камтылганын, айрыкча, гумандуулук маселеси эпосто тереъ орун алганын да айтпай коюуга болбойт.

Гуманизм (гумандуулук) - адам инсан катары баалуу, ал эркиндикке, бакыт таалайга акылуу, теъдик, адилеттик, адамкерчилик адамдар ортосундагы кадыр эсе мамиле болууга тийиш деп эсептеген, ёзгёрщп туруучу тарыхый кёз караштар системасы [1].

Адамдарды сыйлоо, адамкерчилик, бакыт жана эркиндик жёнщндёгщ кёз караштар, ой-тилектер тщрдщщ элдердин эъ байыртан берки оозеки кёркём чыгармаларында, ар кандай философиялык, адеп-ахлактык мщнёздёгщ диний концепцияларында чагылдырылып келген. Кыргыз элинин дщйнёгё белгилщщ эпосу “Манаста” да бул маселе - негизги темалардын бири. Адамзаты жаралгандан баштап кыргыз элинин да башынан ёткёргён кёп кырдуу тарыхы жана келечекке щмщт менен жашоосу чыгармада кеъири берилген.

Келечекте жаштарды тарбиялоодо Ата-Мекенди сщйщщгё, ички жана тышкы душмандардан коргоого, улууларды урматтоо, кичщщлёрдщ ызаттоого щйрётщщдёгщ зор идеялар камтылган. Атап айтсак, гумандуулук маселеси эпосто кеъири орун алган.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Ч.Айтматов: “Манас” эпосу – бийик гуманизмге сугарылган эпос”-деп туура белгилеген. Эпос жаралгандан ушул кщнгё чейин андагы гумандуулук маселесин мектеп окуучуларына адептщщ тарбия берщщ, адамкерчиликке, айкёлдщк жана кечиримдщщлщккё щйрётщщ щчщн колдонуп келе жатабыз.

Щчилтиктеги негизги каармандардын образдары аркылуу алардын гумандуулугу кёрщнёт. “Манас” эпосунун башкы каарманы Манас баатырдын тёрёлгёнщнён баштап, ёмщрдён ёткёнщнё чейин, анын ойлогон ою, жасаган иштери–келечек муундарга идеалдуу кумир.

Манастын кереметтщщ бойго бщтщщсщ, энеси Чыйырдынын жолборстун жщрёгщнё талгак болуусу, тёрёлгён баланын он беш жаштагы баланын салмагындай оордугу, эки-щч карын май менен бир оозанганы келечекте ёз Мекенин сщйгён, эли-жерин, ата-тегин коргогон, бет келген душманга каршы турган, эгер айыгышкан согуш ачса, кашык каны калганча кщрёшкён баатырдын элесин ырастайт.

Элдин тщшщнщгщндё сонун деп эсептеген, тууроого, артынан эрчитщщгё татыктуу деп эсептеген баатырдын идеалы мына ушул образда толук жщзёгё ашырылган. Ушул образда эъ жогорку баатырдык сапаттар синтездештирилип, бул сапаттарды Манас ёзщнщн бщткщл эрдик иштеринде кёрсётёт.

“Эпостун бардык варианттарында Манас кыргыз урууларын бириктирщщчщ жана боштондукка чыгаруучу баатыр болуп кёрсётщлёт”, – деп белгилейт окумуштуу М.Мамыров ёзщнщн “Семетей” эпосу “Манас” трилогиясынын экинчи бёлщгщ” аттуу эмгегинде.

“Эпостун гуманизми, баарыдан мурда, анын образдар системасы аркылуу, андагы

кёптёгён каармандардын (акылман Кошой, Бакай, Каныкей Айчщрёк, баатыр чоролор Алмамбет, Чубак, Сыргак, Серек жана Семетей, Кщлчоро, Сейтек жана башкалар) сщйлёгён сёздёрщ, аткарган кщнщмдщк жана жоокерчилик иштери, ёз ара мамилелери, эпостун тщркщн окуялары аркылуу берилген. Эпостун башкы каарманы Манастын ёзщ— бийик гумандуулукту алып жщргён каарман.

Анын бийик гумандуулугун “Кёкётёйдщн ашынан” дагы кёрё алабыз. Душмандар ашта Манастын жок экендигин билгенден кийин чыр башташат, кытайлар Бокмурундун кщлщгщ Мааникерге кёз артып, кемегедеги этин талагандан кийин чакырткан Бокмурунга ачуусу келсе да, элдин бейкуттугун ёзщнщн жеке таарынчынан жогору коюп, «Журт куруган экен деп» элди ойлоп, ашка келип,

«Ардактап ашка чакырдым,
Абийириъ менен этиъ же» [6]

- деп чатак баштагандарды адамкерчиликке чакырат. Бирок Манастын бийик айкёлдщгщ ёз тёрщндё уруш баштабоо максатында баш ийип, таазим кылып турганы, эр сайышта Коъурбай утулуп калып, аты Алгараны алдырып койгондо Манастын кайрадан ээсине берип койгондугу ж.б. кёрщщгё болот.

Ага колдонулган *айкёл* деген эпитет эле анын жогорку адамкерчилигин, кеъ пейилдигин айгинелеп турат. Манас ат жалын тартып мингенден бщт ёмщрщн ат щстщндё, казат жолунда, кандуу кыргында элдин кёз каранды эместиги, биримдиги, бейкут турмушу щчщн кщрёштё ётёт [3]. “Айкёл” Манастын жеке ёзщнё гана колдонулган эпитет болуп эсептелет.

Алмамбет келгенде да жоого минген тулпары Аккуланы, жоо кийимин, каруу-жарагын тартуу кылганы – айкёл Манастын Алмамбеттин баатырдыгын баалаганы, элинен, жеринен кеткен адамдын трагедиялуу абалын тереъ тщшщнгёндщгщ, кайгысын теъ бёлщшкёндщгщ.

“Эпостун бийик гуманизми, ыймандык сабагы андагы таасын тартылган Аялдын сонун образынан эле сезилет. Ал гана эмес, бщгщнкщ кщндщн эстетикалык талабы, тщшщнщгщ менен эле мамиле этсек, эпостогу аял анчейин ишмер, колунан кёёрщ тёгщлгён уз гана эмес, эъ оболу, ал - ёзщнчё сын кёз карашка ээ болгон индивид, инсан, ошону менен бирге ал жоокердин теъ тайлаш шериги, акылман кеъешчиси, баатырдыгынан да кем калбаган жан жолдошу”, - деп окумуштуу А.Акматалиев («Манас» - океан-эпос. Тщзгён Акматалиев А. -Б., 1994. 18-б.) белгилесе [4], Манас энциклопедиясында баатырдын жары Каныкей – сулуулугу келишкен, ишмер, колунан кёёрщ тёгщлгён уз, баласын аман чоъойтуп, атасынын ордун бастырган мээрбан эне гана эмес, баатырга билбегенди билгизип, акылына акыл кошуп турган даанышман кеъешчиси, керек жерде жоо киймин кийип, жоону бирге сайышкан жанга шерик баатыр жолдошу да. Эпос жаралган замандан бери келаткан аял затынын акылын, ишмердщщлщгщн, эркектерге тете эрдигин даъазалоону, аял затына, энеге деген урмат сыйды да эпостон кёрёбщз [3].

Белгилщщ окумуштуу С.Байгазиев “Манастын ата-эне жёнщндёгщ этнопедагогикалык осуяты” аттуу эмгегинде: “Эненин кыргыздагы эъ жогорку руханий статусун “Манас” эпосу да ырастайт. Эне Манас баатыр щчщн да ыйык. Таласта ажонун тагында отурган Манас ёзщнщн Алмамбет баатыр менен болгон достук шертин энеси Чыйырдынын ак сщтщ менен бекемдейт. Достугубуз бузулгус, айрылгыс, тщбёлщктщщ болсун деп, ант кылышып, биринчи болуп Манас, андан кийин Алмамбет Чыйырды эненин эмчегин эмишет. Мунун ёзщ - достуктун шертин бузсак, эненин ак сщтщ урсун деген сёз. Демек, Манас щчщн, чындыгында эле, энеден ашкан ыйык нерсе жок”- деп белгилейт.

Мына ушундай гумандуулук иштерди Манас баатырдын мураскор уулу Семетейдин образынан да кёрщщгё болот. Семетейден Манаска салыштырмалуу кереметтщщ бойго бщтщщ, жолборстун жщрёгщнё талгак болуу сыяктуу окуялар кездешпесе да, ал келечекте эбегейсиз зор баатырдын уулу экендиги жогоруда белгилегендей эле идеалдуу.

Семетейдин таятасы Темиркан билгенге Манастын ашы, билбегенге Семетейдин тою деп той ёткёрщп жатканда балбан кщрёшкё чыгып, Тёё балбанды жеъип алуусу– болочок баатырдын биринчи эрдиги. Ошондой эле энеси Каныкей Тайторуну тёлгёгё чабуусу жана анын биринчи болуп чыгып келщщсщ окурман жана угарман щчщн кыргыз элинин коргоочусу, башкаруучусу, эъ башкысы, намыстуу жана гумандуу баатырынан кабар берет.

Манастын атасы Жакып трилогиянын биринчи бёлщмщндё ёз жерин бошотуу, элдин башын бириктирщщ щчщн кщрёшкён уулун колдоп, душманга каршы кщрёштё урууларды, элдерди биригщщгё чакырат. А “Семетейде” кескин ёзгёрёт: Мында ал Манастын элесинин жана ишинин каардуу душманы катары чыгат. Ал жаман ойлуу, арамза, куу адам катары сщрёттёлёт. Манас каза болгон соъ дароо эле кичи балдары Абыке, Кёбёштщ, Манастын кырк чоросун Манастын башчысыз калган айылын талап, бешиктеги Семетейди ёлтщрщп, Каныкейди катындыкка алууга тукурат. Ушундай терс ойлуу болгонуна карабастан, Семетей Букардан келгенде Жакыпка ёз атасыныкына баргандай сезим менен барат. Жакып небересин жок кылуу максатында Бакдёёлёт аркылуу уу бердирет. Албетте, мындай тосуп алуу анын келечекте жыйнаган байлык мщлкщн чачат деген арам ойлуу болгондугунда эле.

Семетей Таласка келгенде Жакыпты кадимки атасындай, Абыке, Кёбёштщ да атасы Манастай кёрщп, бир тууган аталарындай самаган. Манастан калган жоо кийимин, курал-жарагын алганда Абыке, Кёбёштщн каршылыгын, Жакыптын уу бергенин ал эч кектебеген. Ал гана эмес, ёзщ ымыркай кезинде энеси Каныкейге, ёзщнё жасаган кордуктарын да этибарга албайт. Кайра Семетей кыргыз урууларын ынтымакка келтирип, агасы Кёбёштщ кан кётёрмёк [2].

«Манаста» кыргыз уруулары бир эл экендигин алгач аъдап, ёз ара баш кошууга умтулуусун чагылдырганга салыштырмалуу, “Семетей” коомдук ёнщгщштщн алда канча кийинки этабында феодалдык бытырандылыктын тушунда пайда болгонун кёрщщ кыйын эмес. Конкреттщщ айтканда, эпостун биринчи бёлщмщндё башкы каарман Манастын жщргщзгён иш-аракеттери талоонго кабылып, ар тарапка айдалып, сщрщлщп кеткен бир элди чогултуу максатын кёздёп, ал тилекке акылмандыгы, кщчтщщлщгщ, эъ негизгиси, гумандуулугу менен жетишкенин анын уулу мураскор Семетей улантып, ич ара жиктешщщнщ, кёрё албастыкты жоюу же жеъщщ максатында иш жщргщзёт. Семетейдин кыргыз урууларын бириктирщщгё жасаган аракети текке кетип, тескерисинче, бир-бири менен жоолашуу, касташуу курчуйт.

“Семетей” эпосунун кайсы гана вариантына кайрылбайлы, бардыгына бирдей эле Семетей кан майданда баатыр катары душман баатыры менен болгон кщрёш щстщндё курман болбостон, алдоо сёзгё кирип, ёзщнщн мурунку кщч-кубатынан ажыраган кезде гана жаздым болушу негизги мотив болуп эсептелинген [2].

Семетейдин агалары Абыке, Кёбёштщн каршылыгы аз келгенсип, Манастын кырк чоросу да ага наразы болушат. Аларды ёзщнё кошуп алуу максатын тигилер туура эмес кёрщп, качып жёнёшёт. Семетей айкёлдщккё салып, мындай каршылыкты да кечирет жана ёз эли жеринде калуусун суранат. Бирок алар мындай шартка кёнбёй коюшат. Бул жерде Семетейдин атасынын чоролоруна адамкерчиликтщщ кылган мамилесин бийик гумандуулук деп эсептесек болот.

Семетей кыргыз урууларын ыркы кетип турганын кёрщп, аларды ынтымакка чакырууну кёздёйт. Бирок ал аракети ишке ашпай “Чынкожо, Толтойдун чатагы” башталат. Алардын чатагы баягы эле бийлик талашуу маселесине келип такалат. Семетей - бийлик щчщн эмес, ынтымакты, биримдикти сактоочу каарман.

Дагы бир маселе катары казактын каны Кёкчёнщн уулу Щмётёйдщн атасынын кунун кууп келерде энеси Акеркеч:

Алтымыш кызыл нар айдап,
Алыъ жетер мал айдап,

Уялашым бёлём деп,
Мен бёлёмдщ быйыл кёрём деп,
Калыстан тандап эл алып,
Кун доолабай бёлём деп,
Курчалып барсаъ Семетей
Кщтщп алчу шер ошол,
Кщлкщсщ кщндщ чыгарып,
Кщрдёёъдщщ табар эр ошол,
Кун доолабай достошсоъ

Сенин кщлкщъдщ аччу шер ошол [6] -дегенине кёнбёй, кун кууп барат. Кщлчоро алгач жолугуп Щмётёйдщн талабын айтып келгенде, Бакай да, Каныкей да сураганын бергиле деген пикирин айтышат.

Семетей Коъурбайдан кун кууп ёч алганын уккан Кёкчёнщн уулу Щмётёй, атамды атасы кытайга зордоп алып барып ёлтщргён, мен ошонун ёчщн алам деп кщщлёнёт. Энеси Акеркеч ж.б. акылдуу адамдардын жоолашпагыла, кайра эл болуп, дос болуп ынтымакта турсаъар, сырткы жоо батынып келе албайт деген тилин албайт. Кол курап келген Щмётейгё Кщлчоро, Семетей бир нече жолу элдешели деп сунуш кылышса болбой, урушуп каза болот. Семетейдин жоого минээр аты Тайбуурул Щмётёйдщн кунуна кетет.

Адабияттар:

1. “Манас” энциклопедиясы. -Б., 1995.

2. Айталиева Т. Семетейчи Жаъыбай Кожековдун вариантындагы салттуулуктун сакталышы жана жеке ёзщнчёлщк белгилери. -Б., 2012.

3. Мамыров М. “Семетей” эпосу “Манас” триологиясынын экинчи бёлщгщ. -Ф., 1984.

4. Акматалиев А. “Манас”- океан-эпос. -Б., 1994, 18-бет.

5. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча “Манас” эпосунун баш сёзщ. -Ф., 1979.

6. Каралаев С. “Семетей” эпос. Биринчи китеп. -Ф., 1987.